

Любавський Р. Г.

РАДЯНСЬКЕ: У ПОШУКАХ УКРАЇНСЬКОЇ ПЕРСПЕКТИВИ

Рецензія: Радянське «я» і радянське «ми» між ідеологією і реальністю / Soviet “I” and Soviet “We” Between Ideology and Reality : колективна монографія / заг. ред. Наталії Шліхти, упор. Тетяни Бородіної. Київ: Дух і Літера, 2024. 238 с.

Основою рецензованого видання є дослідження і ремарки, обговорені на Міжнародній конференції «Радянське “я” і радянське “ми” між ідеологією і реальністю», що відбулася в Національному університеті «Києво-Могилянська академія» 24–26 червня 2021 року. Наталя Шліхта, як організаторка конференції і редакторка видання, зазначає, що тоді учасники конференції зосередили увагу на проблемах «конструювання індивідуальних та колективних ідентичностей в радянському суспільстві, різниці між задекларованими та реальними повсякденними практиками, переосмислення радянського на сучасному етапі»¹. Сьогодні ці проблеми не втратили своєї актуальності для українського суспільства та академічного середовища. Навіть більше, після широкомасштабного російського вторгнення вони стали визначальними. У передмові до видання Наталя Шліхта ставить епістемологічне запитання: «Чи маємо ми моральне право займатися радянською історією?». Розмірковуючи на цю тему, пані Наталя звертає увагу на виклики, що постають перед дослідниками радянської історії в Україні: «виявити свою громадянську позицію, свою українськість, а тому “засудити” радянське, “відмежувати” чітко історію українську від радянської і не досліджувати останню як “імперіалістичну”, “репресивну”, “тоталітарну”, зрештою, “не-свою”?»². Чи залишитись вірним принципам і стандартам професії, досліджувати минуле у його розмаїтті? Аргументом на користь ствердної відповіді на друге питання є переважний російськоцентризм у радянських студіях у західній академії, яскравим прикладом якого є відома стаття Шейли Фіцпа-

трік³. І саме тому пошук української перспективи у дослідженні радянського визначено як основне завдання цієї книжки⁴.

Праця містить дослідницькі тексти, об’єднані у два розділи (рубрики) — «Людина в радянській державі: пропагований ідеал, механізми творення, реалії повсякдення» і «“Нова культура”: Проекти та їх втілення. Спадщина і вивчення». Авторами і авторками є науковці з України, США та Польщі. Помітним є міждисциплінарний фокус, адже серед дослідників і дослідниць є історики, мистецтвознавці, філософи, економісти, літературознавці. Наприкінці книжки зібрано репліки учасників і учасниць круглого столу «До 30-ліття розвалу СРСР. Радянське минуле і радянська спадщина: підходи до вивчення та можливості подолання».

Рецензоване видання, звісно, не є першою колективною монографією з радянської історії і точно не є останньою. Однак її поява та зміст ілюструють певні тектонічні зсуви у радянських студіях. Наприклад, тексти, сфокусовані суто на 1920–1930-х рр., несподівано для мене виявилися у меншості. Хронологічні межі більшості досліджень охоплюють другу половину ХХ ст. Звісно, справа не в кількості. Але коли ми говоримо про вивчення радянського минулого, то в історіографії є певна диспропорція, і якраз міжвоєнний період сьогодні є чи не найбільше розробленим. Тому інтерес дослідників, що не обмежується лише періодом сталінізму, варто лише вітати. Радянське у книжці аналізується як політичний, економічний і соціальний простір, зумовлений ідеологією, але є таким, що має лакуни для виявлення власного «я» і «ми», спроти-

¹ Радянське «я» і радянське «ми» між ідеологією і реальністю / Soviet “I” and Soviet “We” between Ideology and Reality, заг. ред. Наталії Шліхти, упор. Тетяни Бородіної (Київ: Дух і Літера, 2024), 6.

² Там само, 7.

³ Sheila Fitzpatrick, “Will ostracising Russia bring about an end to the war in Ukraine? The Western media’s narrative might be morally satisfying, but it could prove counterproductive,” ABC. <http://surl.li/jgcwo>, accessed November 17, 2024.

⁴ Радянське «я» і радянське «ми», 10.

ву, пристосування і показової лояльності. Мозаїчний і на перший погляд навіть хаотичний підбір тем і сюжетів насамперед демонструє палітру підходів до вивчення радянського, різні виміри, голоси і досвіди цього минулого. Автори і авторки демонструють наявність історіографічних лакун у, здавалося б, знайомих дослідникам темах, перспективи міждисциплінарних студій.

Апеляція до радянського «я» та «ми», зафіксована у назві книжки, орієнтує на вивчення практик конструювання, усвідомлення та позиціонування себе радянською людиною чи спільнотами. Тому не дивно, що значна частина статей у першому розділі порушує проблеми самоідентифікації, прийняття чи спротиву радянського. На початку першого розділу Метью Полі робить важливу ремарку про необхідність переглянути підхід до радянської історії як такої, «в якій розвиток певної спільноти чи інституції визначається владою, що діє зверху, а кінцева точка подається як наперед визначена»⁵. У фокусі дослідника Дитяче містечко Комінтерну № 1 в Одесі. Він доходить висновку, що, незважаючи на ізоляцію дітей і дії влади, спрямовані на їх виправлення, процес соціалізації дітей не можна обмежити лише дисциплінарним фокусом⁶.

Нані Гогохія сповідує інший підхід. Вона аналізує, як творився і функціонував дискурс радянського дитинства. Заклики до боротьби з куркулями і ворогами народу, готовність до самопожертви у цій боротьбі, в офіційному дискурсі перетворили смерть дитини ледь не на буденне, хоч і трагічне, явище. Влада мілітарного дискурсу, на думку дослідниці, мала неоднозначні наслідки. З одного боку, військові ігри, заняття тощо виконували дисциплінарну функцію, загартовували і давали знання. З іншого — толерували насильство як дієву форму і міжособистісного спілкування, і взаємодії із державою⁷.

Крізь призму ідеалістичного образу та реального портрета більшовицького чекіста підходить до вивчення цієї проблеми Олег Бажан⁸. Автор демонструє, як радянська преса формувала образ чекістів. Їх зображали «лицарями революції», що невпинно борються із внутрішнім ворогом. Разом із тим, широкий аналіз особових справ, справочинної документації органів ВУЧК-ГПУ-НКВС дає авторові підстави стверджувати, що розрив між образом і реальним портретом чекіста був розміром із прірву. Низький рівень освіти, привабливість перспектив со-

ціальних ліфтів, схильність до алкоголізму та інших форм девіацій, споєння правом на насилля було визначальними рисами співробітників радянських карних органів.

Перспективу гендерного підходу до вивчення радянського демонструють Марина Вороніна і Ольга Лабур. Марина Вороніна аналізує проблему функціонування гендерних контрактів у радянському суспільстві міжвоєнного часу. Авторка підважує традиційну періодизацію «контракту працюючої матері» 1930–1980-х рр. У своєму дослідженні вона показує, як із 1920-х рр. функціонували різні типи гендерних контрактів. Проте патріархальний контракт «дружина-домогосподарка — чоловік-годувальник», за висновком дослідниці, був домінуючим⁹. Ольга Лабур аналізує корпус спогадів жінок-революціонерок, створених у 1960–1970-ті рр. крізь «геройзовану» гендерну оптику. Дослідниця вивчає ці джерела «в контексті “легітимізації”, публічного і владного визнання жіночих революційних звитяг»¹⁰. Авторка демонструє, як на хвилі хрущовських змін відбулося публічне «народження революціонерок». Саме в цей час жінки були визнані як повноцінні суб'єкти революційних подій, чия діяльність була усвідомленим і самостійним вибором, а не лише тлом політичної активності чоловіків. Такий підхід відкриває перспективні проблеми, що потребують подальших студій: межа «переходу від революціонерок до “мирних” жінок, їхній статус після революції, визнання суспільством і владою»¹¹.

У межах проблематики радянської ідентичності важливими є практики пошуків і обстоювання власної, на рівні індивідів і соціальних груп, що є маргінальними з точки зору влади. Катерина Будз порушує проблему ставлення священників Української греко-католицької церкви до радянської влади, аналізує стратегії виживання, які вони обирали. Однією з таких була позірна лояльність до окремих заходів советів у перші повоєнні роки. Показово, що священники розмежовували релігійні і політичні мотиви у своїй діяльності¹².

Новий тематичний спектр у вивченні радянської ідентичності пропонує Катерина Єремєєва. Авторка заглиблюється у вивчення світосприйняття та самоідентифікації українських емігрантів у Канаді, що були симпатиками радянського ладу та учасниками комуністичного руху. Джерельною базою дослідження є листування між

⁵ Там само, 14.

⁶ Там само, 22.

⁷ Там само, 50.

⁸ Там само, 23.

⁹ Там само, 32.

¹⁰ Там само, 80.

¹¹ Там само, 82.

¹² Там само, 51.

Ф. Маківчуком, редактором журналу «Перець», ті С. Мацієвічем, українським сатириком, комуністом у Канаді¹³. Авторка оприявнює дві моделі радянського у світогляді С. Мацієвича: як уявний ідеал і як відхилення від норми. Комплексне вивчення радянських симпатиків за кордоном, причини і форми засвоєння ними радянських кліше є перспективними напрямками досліджень.

Конструювання радянської ідентичності відбувалось на рівні географічних та образних уявлень регіонів, країн, міст тощо. У цьому напрямі перспективними видаються студії на перетині гуманітарної географії, урбаністики, історіографії та історії. Зокрема, Дмитро Чорний аналізує багатотомну «Історію міст і сіл Української РСР» і доходить висновку, що біографії міст, представлені у виданні, утворюють радянську та імперську ідентичність. Автор звертає увагу на те, що у текстах, присвячених обласним (Харків, Черкаси, Івано-Франківськ, Херсон) і районним центрам (Ізюм, Сміла, Коломия, Цюрупинськ) історію міського самоврядування до 1917 р. висвітлено упереджено, що сприяло «формуванню відчуття другорядності українського історичного досвіду порівняно з російським імперським або радянським»¹⁴. Потенціал вивчення міського простору як майданчика для (само)репрезентації локальних спільнот аналізує у своєму розділі Євген Рачков. Автор простежує формування та еволюцію радянського святкового канону. Дослідник демонструє, як відбувалося святкування Дня визволення Харкова від німецько-фашистських загарбників — головного міського свята у 1960–1980-ті рр. Святкові елементи тут були регламентовані (квіти від організацій і установ міста, почесні делегації, бойовий салют тощо). Наприкінці 1980-х за ініціативи місцевої партійної еліти було впроваджено нове свято — День міста. Його святкування було менш офіційним і щодалі набувало форм народного гуляння. Поступово це сприяло деконструкції радянського святкового канону¹⁵.

Радянські міста були не лише простором святкових, легітимних із погляду влади дійств. Вони також ставали простором самопрезентації соціальних рухів, яких влада воліла не помічати. Яскравим прикладом є рух кримських татар у 1960-ті рр. Цій темі присвячено розділ Мартіна-Олександра Кислого. Дослідник зазначає, що рух кримських татар за право повернення додому відповідно до історіографічної традиції роз-

глядається переважно у річищі дисидентського руху і опозиції в СРСР, але не досліджувалося саме як опір владі, відповідно до концепції Д. Скота¹⁶. Ненасильницький характер дій кримських татар, апеляція до офіційних документів, створення наметових містечок у центрі Сімферополя руйнували владне уявлення про порядок і межу дозволеного. Ці практики виявилися більш дієвими за інших історичних обставин наприкінці 1980-х рр.

Завершає першу рубрику текст Ольги Іващенко про специфіку переходу від планової до ринкової економіки. Авторка крізь призму соціологічного підходу аналізує появу нового ринку праці і форм зайнятості населення. Дослідниця демонструє значний потенціал вивчення (пост)радянського суспільства через аналіз форм ринкового мислення та самозайнятості населення¹⁷.

У другій рубриці зібрано тексти, присвячені радянській культурі. Перший з них авторства Мейгіл Фавлер, присвячений вивченню радянського театру. У її фокусі відомий «Березіль» у Харкові та «Російський драматичний театр Прикарпатського військового округу» («ПрикВО») у Львові — елемент «невидимої інфраструктури» радянської культури. Дослідження починається із важливої зауваги, що «наукові дослідження радянської культури, як правило, зосереджуються на взаємовідносинах з державою та/або на знищенні / виживанні національної культури»¹⁸. Причому вивчення власне культурного явища, у цьому випадку радянського театрального життя, є недостатньо артикульованим у історіографії. Авторка ставить собі за мету розширити контекст дослідження української радянської культури, виявити її специфіку, поглянути на неї як на складник радянської імперської інфраструктури та ширше — Східної Європи. Для реалізації цієї мети дослідниця використовує три підходи: географічний (трансфер і адаптація технологій та мистецьких ідей), інфраструктурний («театр ПрикВО» як частина радянської мережі військових театрів) і гендерний (доля і творча спадщина мисткинь). За висновком Мейгіл Фавлер, застосування цих підходів дасть змогу виявити особливості формування та функціонування саме української радянської культури, уникаючи звичних схем (творення радянської культури у центрі vs створення «національного мистецтва в регіонах») ¹⁹.

¹³ Там само, 98.

¹⁴ Там само, 116.

¹⁵ Там само, 97.

¹⁶ Там само, 63.

¹⁷ Там само, 117.

¹⁸ Там само, 129.

¹⁹ Там само, 136.

Нові підходи до вивчення практик мобільності розкриває дослідження Ольги Мартинюк. Вона порушує проблему існування радянської велосипедної мобільності як фактора, що формує соціальне, політичне і культурне життя. Авторка розглядає мобільність, спираючись на різні підходи: як матеріальну спроможність, як транспортну інфраструктуру, як наратив про переміщення. Залучення цих підходів, за висновком дослідниці, сприяє вивченню радянського суспільства як суспільства в русі, може доповнити гендерні студії, розширити розуміння радянської матеріальної культури²⁰.

Дослідження Анастасії Канівець ілюструє трансформацію образу головного героя українського революційного радянського фільму. Авторка зазначає, як на зміну кіногерою 1920-х рр., різноплановому, може й випадковому у вирі революційних подій, приходять харизматичний кіногерой із виразним революційним, усвідомленим «я», що скеровує «маси»²¹. За висновком дослідниці, у другій половині ХХ ст. герої поступово стають складнішими, мають людські слабкості, а в «роки “перебудови” відбуваються спроби ревізії образу “революційної романтики” в кіно, з критикою революційного фанатизму та знецінення людського життя»²². Сюжети і мотиви у радянському кіно змінювались відповідно до нових суспільно-політичних реалій.

Марта Студенна-Скруква досліджує пізньорадянські ритуали та їхній вплив на повсякденне життя суспільства. На думку авторки, вони виконували антирелігійну та структурну функції. Окрім цього, нова обрядовість створювала передумови для масового споживання в його радянському варіанті. Аналізуючи діяльність Комісії з питань радянських традицій, свят і обрядів, що діяла в УРСР з 1964 р., дослідниця припускає, що саме Київ став центром розроблення і впровадження світської обрядовості в СРСР²³.

Сучасне осмислення радянського не обмежено поглядом істориків. Філософи, філологи, культурологи і митці пропонують власні візії, що дає можливість комплексно вивчати радянське, оцінювати радянський спадок у різних проєкціях. Історію радянського крізь призму сміхової культури осмислює Марина Столяр. Дослідниця виокремлює тоталітарні, посттоталітарні та неототалітарні сміхові практики у радянському дискурсі. У фокусі її студій розіграш як явище у 1960–1970-ті рр. За твердженням автор-

ки, він був «формою сміхової культури, що по-троху видавила зі свідомості людей страх перед неблаганними тоталітарними практиками сталінізму»²⁴. Відображення тоталітарного травматичного досвіду в сучасній українській літературі вивчає Оксана Пухонська. Дослідниця аналізує художні тексти (В. Шкляра, О. Забужко, С. Жадана та ін.) як суб'єкт естетизації травматичного досвіду. Вона фокусується на тому, як травма проявляється на рівні «прощання з імперією» у 1980–1990-ті, усвідомлюється і широко рефлексується як авторами, так і їхніми літературними героями після 2000-х рр. Окремо у тексті приділено увагу новим викликам посттоталітарної пам'яті після Революції гідності²⁵. Проблема функціонування і спадщини радянського наративу в соціальній пам'яті знаходить відображення у дослідженні Оксани Кожем'якіної. Авторка аналізує «темпоральні витоки культури довіри та недовіри в контексті аналізу наслідків постколоніального статусу України та розуміння тенденцій травматичного дискурсу проблем сучасної української ідентичності»²⁶. Дослідниця порушує проблему функціонування радянського політичного міфу. Його проєкцію у культурній площині вивчає Мирослав Мельник. Автор формулює своє дослідне завдання як пошук витоків популярності соцарту у СРСР та після його розпаду²⁷. У роки перебудови соцарт був символом розриву із радянським минулим, символи його сприймалися як кітч. Проте у 2010-ті рр. з'явилися бренди, для яких радянська ностальгія була джерелом натхнення. Разом з тим, іронізування над радянськими символами поступово ставало культурним трендом. Ця розвідка демонструє, як радянське не полишає нас сьогодні і як реагує на це сучасне мистецтво. Цю тему розвиває Євгенія Моляр. У її тексті подано огляд мистецьких виставок 2000–2020-х рр., які артикулювали критичний погляд на радянське мистецтво у категорії спадщини²⁸.

Завершують книжку матеріали дискусії до 30-ліття розвалу СРСР. Сергій Плохій у своєму тексті фіксує ситуацію розгубленості, що панує в науковому середовищі. Радянський наратив делегітимізовано (сучасні студії Голодомору, пам'яті тощо), а виразною ознакою останніх років в Україні є саме заперечення, а не критичне осмислення радянського. Разом з тим, утверджується новий український наратив, якому

²⁰ Там само, 189.

²¹ Там само, 141.

²² Там само, 147.

²³ Там само, 155.

²⁴ Там само, 159.

²⁵ Там само, 167.

²⁶ Там само, 172.

²⁷ Там само, 192.

²⁸ Там само, 200.

властива віктимність, «дослідження тільки злочинів, жертв і жертвовності»²⁹. На думку автора, перед науковцями сьогодні стоїть завдання інтеграції в новий український національний наратив (відрефлексованого) комуністичного і радянського минулого. При цьому радянський український досвід варто поставити у широкий транснаціональний контекст, що дасть можливість зрештою зрозуміти, що Україна дала СРСР і що СРСР привніс в Україну³⁰.

Оксана Кісь наголошує на необхідності антропологізації радянських студій. Дослідниця зазначає, що саме фокус на життєвих досвідах, цінностях, траєкторіях окремих соціальних груп і акторів допомагає зрозуміти всю багатшаровість радянського життя. Використання підходів історії повсякденності й ширше — історичної антропології дозволяє, з одного боку, відійти від «сліпої демонізації всіх без винятку сторін радянського минулого, відмовитися від беззастережного знецінення всього маркованого як “радянське”», а з іншого — «через критичний аналіз на рівні реальних життєвих досвідів — звільнитися від надмірної глорифікації певних аспектів

державного соціалізму, які, на перший погляд, видаються дуже привабливими і прогресивними»³¹. Оксана Кісь у своєму тексті демонструє потенціал гендерного підходу до вивчення радянського: більшовицький емансипаційний проєкт із подвійним навантаженням жінок; ревізія усталених підходів (наприклад, жертви і призвідниці Голодомору); роль жінок у антирадянському русі опору, виживання у ГУЛАГу тощо. Дослідниця зауважує, що необхідно «виходити за межі шаблонних стереотипних образів “жертви-героїні-зрадниці” та намагатися показати й осягнути складність історичного процесу, неоднозначність історичних подій для різних осіб та груп і тому — неможливість універсальних оцінок і ярликів»³².

Останній текст у книжці належить Іллі Герасімову³³. Своїми тезами автор лише підкреслює глибину розриву між російськими і сучасними українськими студіями радянського минулого. Пошук української візії і перспективи радянського триває. І рецензоване видання цілком можна вважати вдалою спробою пошуку і деконструкції радянського «я» і радянського «ми».

²⁹ Там само, 210.

³⁰ Там само, 211.

³¹ Там само, 214.

³² Там само, 216.

³³ Там само, 218.

R. Liubavskiy

THE SOVIET: IN SEARCH OF A UKRAINIAN PERSPECTIVE

Review: “I” and Soviet “We” Between Ideology and Reality: Collective Monograph / ed. by Natalia Shlikhta, compiler Tetiana Borodina. Kyiv: Dukh i Litera, 2024. 238 p.

Матеріал надійшов 14.10.2024

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)